

впродовж десятиліть болючою раною в польсько-українських відносинах. Задля взаємного прощення і примирення двох народів, на місці знищеного села 24 червня 2005 р. встановлено пам'ятний знак. На цьому наголошували у своїх виступах Президенти В. Ющенко та Л. Качинський, які взяли участь у заходах з нагоди 65-х роковин трагедії села Гути Пеняцької. Бути поруч із Президентом Польщі на місці трагедії у Гуті Пеняцькій вважав своїм обов'язком В. Ющенко, так само, як і польський Президент був поруч з українським на вшануванні загиблих у Павлокомі. Це жест того, що “українець навечно подав руку дружби, порозуміння полякові”. Також Президенти вшанували жертв більшовицьких репресій у місті Броди²⁸.

Отже, процес польсько-українського порозуміння та примирення був започаткований з ініціативи Президентів Республіки Польща та України після проголошення незалежності двох держав. Цей напрям міждержавної взаємодії став пріоритетним, бо успішно реалізувати курс стратегічного партнерства було б важко та практично неможливо за умови існування закоренілих стереотипів мислення, обопільної ворожнечі та бажання помсти. Під час офіційних зустрічей Президентів було вироблено спільну стратегію, що сприяла практичній реалізації курсу міжнаціонального порозуміння та примирення. А тому польсько-українські Президентські домовленості (1991 – 2010 рр.) з питань міжнаціонального порозуміння та примирення, відкриття спільних меморіалів та пам'ятних місць жертвам протистоянь ХХ ст. є надзвичайно великим кроком двох народів назустріч один одному, що має стати беззаперечним та непорушним фактом для майбутніх поколінь.

⁹ Kul'chyts'kyi, S., V. *Zakonomirnosti derzhavotvorchoho protsesu u nezalezhniy Ukraini*, Kyiv, 2001, p. 97.

¹⁰ Lytvyn, V., *Ukrayina: Yevropa chy Yevraziya*, Kyiv, 2004, p. 234.

¹¹ Lytvyn, V., *Ukrayina: dosvid ta problemy derzhavotvorennya (90-ti roky KhKh st.)*, Kyiv, 2001, p. 301.

¹² Halaur, S., *Ukrayina – Pol'shcha: novyy krok u spivpratsi*, 30 chervnya, 1998, V.123, p. 1.

¹³ *Vystup Prezydenta Ukrayiny z nahody 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahedyi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V.128 (2543), p. 3.

¹⁴ *Dilova zustrich u Kharkovi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 27 chervnya, 1998, V. 121 – 122, p. 1.

¹⁵ *Ukrayina – Pol'shcha: novyy krok do spivrobotnytstva*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 24 chervnya, 1999, V.116 – 117, p.1

¹⁶ Potikha A. *Dvostoronnya zustrich prezidentiv Ukrayiny i Pol'shchi v Huti u vysvitleni ZMI*, p. 9.

¹⁷ *Ukrayins'kyy i pol's'kyy narody zdatni domohtysya povnoho istorychnoho prymyrennya*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 12 lypnya, 2003, V. 127, p. 1.

¹⁸ *Spil'na zayava Prezydenta Ukrayiny i Prezydenta Respubliki Pol'shcha “Pro prymyrennya – v 60-tu richnytsyu trahichnykh podiy na Volyni”*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V. 128, p. 3.

¹⁹ *Ukrayins'kyy i pol's'kyy narody zdatni*, p. 1.

²⁰ *Vystup Prezydenta Ukrayiny z nahody 60-yi richnytsi Volyns'koyi trahedyi*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 15 lypnya, 2003, V. 128, p. 3.

²¹ *Spil'na zayava Prezydenta Ukrayiny i Prezydenta Respubliki Pol'shcha*, S. 3.

²² *Rik Pol'shchi v Ukrayini startuvav*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 31 bereznya, 2004, V. 60.

²³ Sylina T. *Aleksandr Kvas'nyevs'kyy: “Pomarancheva revolyutsiya bula revolyutsiyeyu hidnosti”*, p. 5.

²⁴ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, in: *Uryadovyy kur'yer*, 25 chervnya, 2005, V.117, p. 2.

²⁵ *Tsyntar orlyat: yak tse bulo*, at: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/105910>

²⁶ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, p. 2.

²⁷ *Pislya vidkryttya memorialu Prezydenty vshanuvaly pam'yat' zahyblykh polyakiv*, at: <http://yearago.unian.ua/world/4630-pislya-vidkryttya-memorialu-prezid-enti-vshanuvali-pamyat-zagiblykh-polyakiv.html>.

²⁸ *Podyvytysya v ochi mynuloho*, p. 2.

УДК 94:327(477.82+438)

© Людмила СТРІЛЬЧУК
(Луцьк)

© Андрій НІНІЧУК
(Луцьк)

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

У статті досліджуються проблеми історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах. Останніми роками між Україною та Республікою Польща виникає чимало суперечок з приводу проблем історичної пам'яті та питань трактування спільної історії, а це негативно впливає на міжнаціональні

¹ Kul'chyts'kyi, S., *Zakonomirnosti derzhavotvorchoho protsesu u nezalezhniy Ukraini*, Kyiv, 2001, p. 97.

² Lytvyn, V., *Ukrayina: Yevropa chy Yevraziya*, Kyiv, 2004, p. 234; Lytvyn, V., *Ukrayina: dosvid ta problemy derzhavotvorennya (90-ti roky KhKh st.)*, Kyiv, 2001, p. 301.

³ Osadchuk B., *Ukrayina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statti*, Kyiv, 2001, p. 223.

⁴ Potikha, A., *Dvostoronnya zustrich prezidentiv Ukrayiny i Pol'shchi v Huti u vysvitleni ZMI*, in: *Ukrayina: podiyi, fakty, komentari*, p. 9.

⁵ Sylina, T., *Aleksandr Kvas'nyevs'kyy: “Pomarancheva revolyutsiya bula revolyutsiyeyu hidnosti”*, in: *Dzerkalo tyzhnya*, 26 bereznya, 2005, V. 11, p. 5.

⁶ Soroka, M., *Svit vidkryvaye Ukrainu*, Kyiv, 2001, p. 155.

⁷ Soroka, M., *Svit vidkryvaye Ukrainu*, p. 155.

⁸ Osadchuk, B., *Ukrayina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statti*, p. 223.

взаємини. Особливо гостро це проявляється стосовно проблеми українсько-польського протистояння на Волині у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, історична пам'ять, волинська трагедія, війни на могилах, міжнаціональні взаємини, міждержавні відносини, політика.

L. STRILCHUK
(Lutsk)

A. NINICHUK
(Lutsk)

ISSUES OF HISTORICAL MEMORY WITHIN UKRAINIAN-POLISH RELATIONS

Historical memory is an integral part of the national identification and is capable of influencing international relations significantly. It happens very often when it is historical memory of the nation that national mentality depends on as well as relations with neighboring peoples.

In recent years many conflicts arise between Ukraine and Republic of Poland. They are resulting from the historical memory and issues of interpretation of the common history. Particularly acute it is relating the problem of adversarial Ukrainian and Polish positions on the situation in Volyn during the years of the 2nd World War. Non-agreement of the positions of the countries leads to aggravation of the international conflict among ordinary Poles and Ukrainians regarding the so called "war on the graves" and as a consequence to frosting of the interstate relations.

Key words: Ukraine, Republic of Poland, historical memory, Volyn tragedy, war on the graves, international relations, interstate relations, politics.

На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують "поворотом до пам'яті". Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Під "історичною пам'яттю" ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце у ній. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Отже, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою¹.

У посткомуністичних країнах ЦСЄ, у тому числі в Республіці Польща та Україні, дискурс стосовно історичної пам'яті є надзвичайно актуальним, що перетворює його на чинник, який напряду впливає на життя суспільств та, великою мірою, визначає характер політич-

них процесів. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. Тож на порядку денному новопосталих Польщі та України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Необхідно визнати, що на момент постановня незалежних Польщі та України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільноти, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така фактична відсутність національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне іноді навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на низку складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків.

Україну та Польщу пов'язує майже 700-літнє спільне минуле, впродовж якого обидва народи пережили як періоди добросусідства, так і багатьох непорозумінь, відкритої ворожнечі, конфліктів. Тривалий час обидва народи перебували у складі одних і тих самих держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Українці та поляки зазнали жорстокого міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни, випробували на собі будівництво соціалізму, складнощі тоталітаризму, кризу розпаду комуністичної системи, пошук нової моделі постсоціалістичного розвитку. Усе це разом узятє в певні історичні періоди об'єднувало і у той же час роз'єднувало українців та поляків. Спільна історична спадщина, у кожного своя національна історична пам'ять, породили чимало суспільно-історичних стереотипів і міфів, які досить потужно впливали і до сьогодні продовжують впливати на двосторонні взаємини. Звичайно, що за період історичного співіснування українців і поляків не могло бути все спокійно і безконфліктно, так звані "наріжні камені" двосторонніх взаємин призвели до багатьох непорозумінь і навіть збройних конфліктів. Тому метою запропонованої статті є огляд проблемних

сторінок спільної історії, без яких неможливо зрозуміти витоки складних питань та протиріч між двома націями, а відтак, неможливо говорити про узгодження трактування спільних сторінок історії і, як наслідок, про примирення двох націй.

Роль окремих людей, представників двох націй, є чи ненайвагомішим фактором сучасних міждержавних стосунків, добросусідських відносин двох держав і народів. Саме міжлюдські стосунки визначають сьогодні суспільні стереотипи: поляка для українців та українця для поляків, і саме кризь призми цих стереотипів сприймається сусідня держава, суспільство та формуються міждержавні відносини.

Сучасні українсько-польські стосунки, на жаль, ще не до кінця змогли здолати і відкинути всі негативні стереотипи у свідомості двох народів. Головні причини цього, на нашу думку, полягають у наступному:

– доволі важко переламати закоренілий у свідомості старшого покоління синдром упередженості, на це потрібен тривалий час, іноді навіть зміни поколінь;

– усталений негативний стереотип українця в Польщі підтримується різноманітними екстремістськими та націоналістичними групами і (окремими) публікаціями в пресі. Прикладом може слугувати діяльність “кресових” організацій у Перемишлі;

– для поляків простежується брак економічної та культурної привабливості України. РП ніколи не розглядала Україну як фінансового чи технологічного партнера, радше всі сподівання Польщі були спрямовані в західному напрямку;

– для польського суспільства, переважна більшість якого сповідує католицизм, православ'я та греко-католицизм, духовна ситуація в Україні є чужою і незрозумілою, а тому релігійний чинник досить потужно впливає на суспільну свідомість;

– політичні заяви польської політичної еліти 2013 – 2016 років зацентрували увагу на проблемах спільної українсько-польської історії, загостривши історичні акценти польського суспільства на конфліктних моментах минувшини, зокрема подіях Другої світової війни на Волині.

Для ілюстрації проблем історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах більш детально зупинемось на останній тезі, тим більше, що саме нещодавні акценти, зроблені польською політичною елітою, великою

мірою вплинули на зміну суспільної думки поляків стосовно їх східних сусідів – українців. В історію українсько-польського пам'яттєвого дискурсу липень 2016 року увійде розмежувальним каменем незгод, розбитих сподівань, обнуливши чвертьстолітній діалог інтелектуальної та політичної еліти двох країн. 22 липня Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію “Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА”. Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі. Як заявив Ярослав Грицак в інтерв'ю одному із інтернет-видань: “... маю визнати: після бійки кулаками не розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідальність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго. Тому краще перегрупувати сили і думати про новий наступ”².

Для українського суспільства така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування: за резолюцію проголосували 442 депутати, 0 – проти і лише 10 депутатів утрималися. Посуті, усі попередні напрацювання у площині узгодження і трактування спільної історії виявилися марними. Йдеться, наприклад, про багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 року, відкриття президентами обох країн Л. Кучмою та А. Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині у 2003 році, вироблення спільної візії щодо “Меморіалу орлят” у Львові та відкриття тогочасними президентами В. Ющенком і А. Квасневським 24 червня 2005 року на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та “Меморіалу орлят”, відкриття В. Ющенком та Л. Качинським 13 травня 2016 року пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський брали участь у вшануванні жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна).

Республіка Польща, що у пострадянський період для України була не просто добро-

сусідською державою, торговельним партнером, стала партнером стратегічним, що означає поглиблення і розширення міждержавного співробітництва у політичній, економічній і гуманітарній сфері. Але от якраз гуманітарна сфера двосторонніх взаємин останніми роками виявилася найпроблемнішою. Першим тривожним сигналом стала червнева заява 2013 року Сейму РП, яка продемонструвала, що сподівання української сторони на крапку у суперечках щодо подій на Волині 1943 – 1944 років даремні. Ще гостріше ця проблема постала у липні 2016 року.

Аналіз статистики та подій останніх років переконливо свідчить, що проблеми історичної пам'яті в українсько-польських стосунках загострюються і негативно впливають на двосторонні відносини. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів.

Перший. Про різке загострення проблем історичної пам'яті і негативні зміни суспільно-історичних стереотипів свідчать так звані “війни на могилах” – плундрування місць національної пам'яті. Як приклад наведемо хронологію за останні три з половиною роки:

2014 рік:

– на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;

– березень, осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– травень, повторний акт вандалізму у Грушовичах;

– 2 липня, у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік:

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

– осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;

– 27 травня 2015 року пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік:

– 5 березня, частково знищено пам'ятник українській громаді у с. с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

– 15 травня, здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пикуличах поблизу Перемишля;

– 9 жовтня, члени ультраправої організації Oboz Wielkie Polski знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

2017 рік:

– 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений У пам'ять про осіб, загиблих у ході каральної акції в роки Другої світової війни;

– 12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;

– 14 березня 2017 року повторно сплундровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області.

Акти вандалізму у місцях національної пам'яті, безумовно, не додають позитиву у двосторонні міжнаціональні взаємини, а їх зростаюча динаміка свідчить про загострення проблем історичної пам'яті в українсько-польських відносинах.

Приклад другий. Восени 2016 року у польський прокат вийшов скандальний художній фільм В. Смажовського “Волинь”. У цьому сенсі запрошується щонайменше два висновки: загострення акцентів на складних та негативних сторінках спільної історії недалекого минулого; та намагання однобічно і викривлено подати події часів Другої світової війни на Волині, зокрема українсько-польський конфлікт. Постають і запитання: для чого це робиться і кому це вигідно? Ухвала Сейму Республіки Польща від 22 липня 2016 року і вихід у жовтні 2016 року фільму “Волинь” – два послідовні і такі гучні акценти, зроблені польськими владцями та митцями на волинських подіях 1943 – 1944 років, свідчать про загострення проблем історичної пам'яті (принаймні з польського боку). Рейтинги фільму В. Смажовського, кількість глядачів, що переглянули його, і кількість переможних номінацій, які присуджені фільму “Волинь” у березні 2017 року, засвідчили, що проблема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині вийшла далеко за межі підручників і є загальносуспільною у РП. І це

після того, як у цьому питанні ще в 2003 році, здавалося, було поставлено крапку.

Невиправдано жорстокі сцени фільму, перекручення історичних фактів, звісно, не додають позитиву у двосторонні міжнародні та міждержавні взаємини, а радше збурюють польське суспільство, прищеплюючи негативні історично-суспільні стереотипи стосовно східного сусіда – українця. Фільм “Волинь” за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації “фільм, який негативно вплинув на міжнародні взаємини”, однак, за касовими зборами стрічка побила усі рекорди РП за останні десять років³, а отже, його подивилася значна частина польського суспільства. Наслідком прокату, згідно з польською статистикою, стало масове негативне сприйняття поляками спільної історії та українців і України як такої.

Ще одним наслідком такої державної політики є третій приклад: напади на українських студентів у Польщі. Одним із останніх випадків є побиття українських студентів у Жешуві 24 січня 2017 року. Згідно з інформацією польських правоохоронців, близько 15:30 українські студенти поверталися з навчання в гуртожиток. Дорогою їх зупинили п'ятеро молодих чоловіків і запитали студентів, звідки вони. Почувши відповідь, чоловіки поцікавилися, кому належить Львів – Україні чи Польщі. Потім нападники назвали студентів бандерівцями і побили їх. Незабаром поліція затримала п'ятьох підозрюваних, ними виявилися місцеві жителі віком від 18 до 20 років. Усі затримані визнали свою провину⁴.

Напади відбуваються не лише на українських студентів, об'єктами відвертої агресії стають і українські заробітчани. 17 січня 2016 року у містечку Кутно Лодзького воєводства місцеві неонацисти напали на українських заробітчан. Радикали атакували гуртожиток, вигукуючи гасла “Польща для поляків” та “Геть українців”. Під руку нападників потрапили шестеро українців. Очевидці кажуть, що поляки увірвалися до приміщення та почали трощити все, що потрапляло під руку. Нападники були озброєні кастетами, камінням і ножами. Однак українці відбили атаку, а хуліганів забрала поліція⁵. Наведені приклади є лише частиною із цілої низки схожих випадків. У Кракові, Перемишлі, Любліні та інших містах Польщі, особливо у східних воєводствах, за останні півтора-два роки такі прецеденти почастішали.

Четвертий приклад: обстріл Консульства РП у Луцьку. Сумно констатувати факт, що третіми силами влаштовуються різноманітні провокації задля загострення українсько-польських взаємин, найгучнішим з яких у останній період є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 року⁶. Невідомі обстріляли будівлю Генконсульства РП у Луцьку, як повідомили ЗМІ, судячи з величини отвору в даху, могли стріляти з гранатомета або іншої серйозної зброї⁷. Голова МЗС України Павло Клімкін прокоментував цю подію: “Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з РП”⁸.

Наведені приклади вкрай негативно впливають на двосторонні українсько-польські відносини і міжнародні взаємини, ставлячи під сумнів напруження політичної та наукової еліти двох країн, ризикуючи ще більше ускладнити і загострити міжнародні протиріччя. Тому проблеми історичної пам'яті мусять лягти в основу виваженої державної політики обох сусідніх держав. Подолання негативних стереотипів і формування нових, більш позитивних, у свідомості сусідніх народів стосовно один одного є важливою складовою гармонійного розвитку гуманітарних взаємин України та Польщі, і, як засвідчують події останніх років, актуальність історичної пам'яті у взаєминах України та Республіки Польща зростає.

¹ Zashkil'nyak, L., *Istorychna pam'yat' ta istoriohrafyya yak doslidnyts'ke pole dlya intelektual'noyi istoriyi*, available at: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>

² Hrytsak, Y., *Ukrayins'ko-pol's'ki humanitarni vzayemyny v 1991 – 2001 rr. shlyakh Ukrayiny ta Pol'shchi do proshchennya*, in: *Novoe vremya*. – 29 lypnya 2016 r. – S.2

³ *Pol's'kyi fil'm “Volyn”*, available at: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn

⁴ *U Pol'shchi pobyly studentiv z Ukrayiny*, available at: <http://ua.korrespondent.net/world/3805255-u-polschi-pobyly-studentiv-z-ukrainy>

⁵ *U Pol'shchi hrupa neonatsystiv atakuvala hurtozhytok iz ukrayintyamy*, available at: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacystiv-atakuvala-gurtozhytok-iz-ukrayincyami-582779.html>

⁶ *Obstirl iz hranatometa Konsul'stva Pol'shchi u Luts'ku – tse provokatsiya “tret'oyi syly” – pol's'ka reaktsiya*, at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm>

⁷ *Obstril konsul'stva u Luts'ku: reaktsiya Ukrayiny i Pol'shchi*, available at: <http://www.5.ua/polityka/obstril-konsulstva-u-lutsku-reaktsiya-ukrainy-i-polshchy-141840.html>

⁸ *Klimkin prokomentuvav obstril konsul'stva u Luts'ku*, available at: <https://www.unian.ua/politics/1847694-klimkin-prokomentuvav-obstril-konsulstva-polschi-u-lutsku-fotoreportaj.html>